

**Натисніть тут, щоб  
купити книгу на сайті  
або замовляйте за телефоном:  
(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,  
(066) 727-17-62**

Читачу!

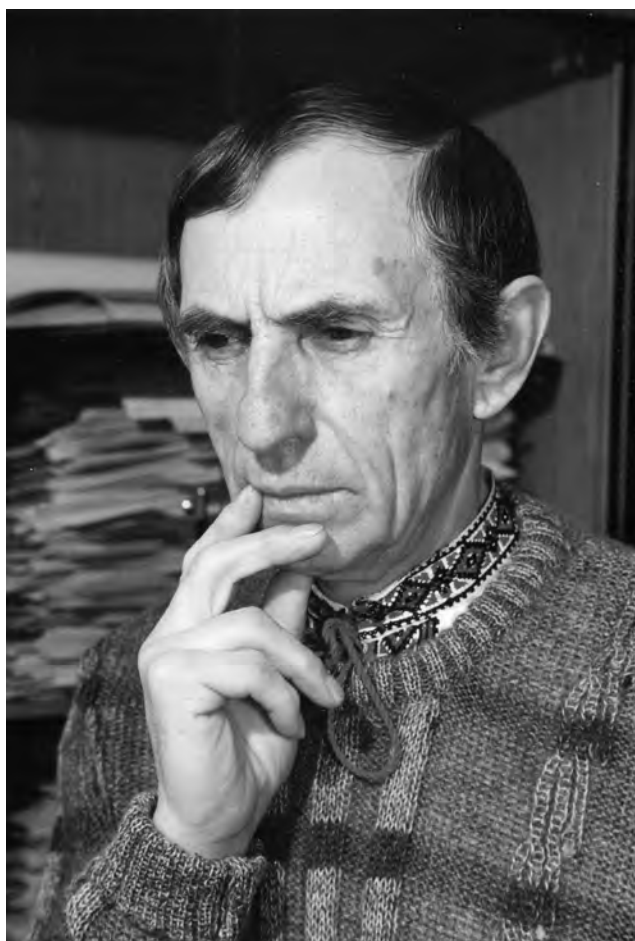
Книжка, яку тримаєш в руках, — своєрідний життєпис. У якійсь мірі творила її моя свідомість, а в більшій мірі — саме життя.

Зрозуміло, не кожному вона припаде до вподоби, як і не кожному подобається мій «неповторний образ». Але кожній людині Господь дав право на щось своє. То навіть найнечистіша сила не має права те право попірати.

З першою частиною цього життєпису, що має назву «СПОГАДИ ПРО СЕБЕ», ти, мабуть, знайомий.

Вона виходила окремим виданням, друкувалася у «ВИБРАНОМУ». Деякі деталі з тієї праці, які подавалися фрагментарно, у другій частині можуть бути поглиблені, уточнені, подані в ширшому варіанті.

Друга частина — «РОЗДУМИ НА ПЕРЕЛАЗІ» — це дальші мандри життєвими дорогами. Веселі і сумні, комічні і трагічні. Не планові і не систематизовані, як і життя самого автора. Словом, автор пише так, як і живе, а живе так, як пише. За принципом: **якого мене бачиш, такого мене маєш...**



**Частина перша**

**СПОГАДИ  
ПРО СЕБЕ**

Звісно, як і всі, я, очевидно, народився. Хоча батьки переконували, що мене «загубили цигани». Коли вже працював у «Перці», мій молодий колега Михайло Прудник уточнив: «Вони вас не загубили. Вони вас просто викинули. Бо ви дуже вредний».

Так чи інак, але сталося це 24 січня 1933 року.

Правда, мати запевняла, що я появився на другий день після Йордану. Отже — 21 січня. А хрестили мене 24-го. Тому й у метриці так записано.

Отже, поки я не бачив метрики, святкував день народження 21-го. Побачив — святкую з 21 по 24. Це дуже подобається моїм друзям. Не треба носити подарунків. Одні кажуть: «Я думав, що вчора...». Інші: «А хіба не завтра?..»

У цей чарівний світ мене супроводжували дві планети: Козеріг і Водолій. Видно, перед тим, як експедувати мене, вони довго сперечалися. Кому випадає ця, не вельми приємна, робота? Обидва, очевидно, не хотіли. Бо період Водолія починається 21-го. Кому на початку чи наприкінці періоду хочеться працювати?

Тоді, видно, Всевишній дав їм доброї прочуханки. І цю місію вони виконували удвох. В результаті цього у моїй долі постійна парність випадків.

Число «21», якого я з'явився на світ, — вельми щасливе для людства. 21-го січня помер тиран Ленін.

1933 рік — дуже трагічний і похмурий. У Німеччині прийшов до влади тиран Гітлер.

Обидві ці потвори так чи інакше будуть пов'язані з моєю долею. Народися я у «стране советов» — одразу й помер би з голоду. Народися у Німеччині — могло бути гірше. Можливо, «фюрер» захотів би стати моїм хресним батьком. Пляма на все життя.

Вічна слава моїм предкам — вони обрали Галичину. І хоч у цей час там бушувала пацифікація пілсудчиків, польський

колоніалізм у порівнянні з німецьким чи «совєтським» — був раєм.

Уперше «принади» його я відчув, коли мені було два роки. Батько обкопував яблуню. Я колупався неподалік.

Раптом перед батьком постав польський жандарм. Який мені дуже сподобався. Бо весь блищав.

Мить — і лопата блиснула на спині жандарма. Мить — і жандармів карабін блиснув у руках батька. Ще мить — і п'яти жандарма заблищали біля воріт.

Оці три блискучі миті я запам'ятав. Ще запам'ятав, що плакав. Шкода було «блискучого вуйця», якого тато вигнав.

Іншу картину я запам'ятав краще. Мені вже було дев'ять. Літо. Сонце. Подвір'я. Батько рубає дрова. Я складаю.

Рипнула хвіртка. Гусаком ступає високий довгов'язий німець. За ним гусеням дріботить маленький староста Баранець.

Німець стоїть поруч із батьком. Кінчиком канчука грайливо вдаряє по крисах батькового капелюха. Який, звісно, на батьковій голові. Монотонно чеканить слова. Баранець старанно перекладає:

— Пан комендант попереджає: якщо через тиждень не буде здано контингент, на другий тиждень заберуть корову. А з хати поздіймають вікна і двері...

Капелюх насунутий батькові на чоло. Він схилив голову під грайливим канчуком шваба. Поглядом покосував на сокиру, що перепочивала, зарубана в колоду. Рука ледь здригнулася. Я писнув:

— Ой!

Батько стрепенувся. Глянув на мене. Вкрився рясним потом...

Німець вже почвалав до воріт. За ним подріботів Баранець. А Батько стоїть мов укопаний.

Я шепчу:

— Татунцю! Що ви хотіли зробити з тим німцем?

Батько притулиив вказівного пальця до вуст.

Потім сів на колоду. Я притулився до нього. Він обняв мене за плечі. І я відчув, як тремтить його рука.

У цю хвилину мені й пригадався той польський жандарм. Я спитав батька, що було тоді?

Тоді жандарм прийшов батька арештувати. За законом батько мав стати до нього лицем. А жандарм «взяти на бачность» (віддати честь) і прочитати підарештному наказ влади про арешт. При цьому він не мав права нагрубити або чимось іншим людину образити. Всі ці тонкощі батько знав. Вдавав, що жандарма не помітив. Продовжував копати. І як той не заходив, батько постійно повертався до нього задом.

Жандарм не витримав. І процідив:

— Пся крев! Свіня!..

Тепер закон був на боці батька. А лопата — на спині жандарма.

Карабін, який батько відібрав у жандарма, він завіз до повіту. За мужність отримав грошову винагороду. А за те, що маніфестували вулицями села під синьо-жовтими прапорами — два тижні криміналу...

Німець, звісно, обійшовся б нам усім дорожче.

Контакти з іншими «визволителями» будуть пізніше. Коли я трішки підросту.

Галичанам на «визволителів» таланило. Прометееві, якому орел щоденно довбав печінку, було набагато легше, ніж галичанину. Прометей довбав один орел. Галичанина — австро-угорський, румунський, чеський, польський, російський двоголовий, мадярський, гітлерівський. Тоді дорізували серпом і добивали молотом. Ще й примушували співати: «Я другой страны такой не знаю, где так вольно дышит человек...».

Але галичанин тому й вистояв, що мав багато загарбників, а не одного постійного. Вони часто мінялися. Не встигали виробити тактики і стратегії духовного поневолення. А галичанин не встигав до них «привикнути». Набирався хитрості, досвіду. Як всю цю погань обкрутити. Зостатися цілим. І зберегти дух предків...

Село Озірна, у якому я мав честь «висадитися десантом», — на шляхах Тернопіль — Львів. Із трьох боків оточене стависьками. На яких багато джерел. Є такі, що мають кілька метрів у діаметрі. Їх називають безоднями. Північну й східну околиці ополіскує річка Восушка. Яка за мого дитинства була глибокою і широкою.

Ті безодні, та річка, ті шляхи — залізний та кам'яний — формували у моєму маленькому єстві філософа. Правда, ще активну участь брало небо. Я дуже любив лежати горілиць біля джерела, у високій траві. Дивитися в небо. Білі хмари, що пливли по голубій безодні, уявляв великими перинами. На яких катаються ангели. Мені здавалося, що котрийсь із них зараз злетить із хмари, сяде коло мене. І скаже: «Євгене! Ти слухняний хлопець. Сідай на крила. Я тебе понесу...».

Ангела я так і не побачив. Може й добре, що він мене туди не брав. Хто знає, чи повернув би. А мені так подобалося на землі.

Чорт уперше постав перед моїми очима в церкві. На іконі святого Архангела Михайла. Отам, де Михайло його проколєє списом...

Чорт страшний. Він таке на мене нав'яз, що я ночами не спав. Філософував. Ну навіщо це людина народжується на світ? Щоб нагрішити і піти до пекла? Я чогось був упевнений, що без гріха життя не проживу.

Батьки мої релігійними фанатами не були. Батько сповідався раз у рік. Перед Великоднем. І казав: «Я не так багато грішу, аби щодня сповідатися...». Мати сповідалася ще й перед Різдом. З чого батько жартував: «Кожен знає, скільки гріхів має...».

Ходили ми до церкви греко-католицької.

У селі ще були два костьоли і дві синагоги.

Отже, село наше, фактично — не село. Село-«містечко». А озірнянці — ніби містечкова шляхта. Голопуза. Зате гонорова. Як жартував батько: «Ковнір з фоша, а в кишені воша...».

Батьків батько, себто мій дід, — Теодор Максимович Дудар — був кушнірем. Вичиняв шкіри і шив кожухи. З цього й жив. І непогано. А ще разом із бабою вони вмiли творити дітей. Різних релігійних конфесій. За своє, досить таки тривале (дід прожив понад вісімдесят, баба — понад дев'яносто літ) життя вони видали на світ три греко-католики і чотири римо-католички. Громадянами були законопослушними. За тодішніми законами Австро-Угорської імперії, якщо батько гре-



ко-католик, а мати римо-католичка, дітей ділили так: хлопців записували до конфесії батька, дівчат — до конфесії матері.

Батькова мати, себто моя бабуся, Шнайдро Ружена Антонівна — полька австрійського походження. Мала багато польського гонору, німецької пунктуальності. І була «зацентовою» римо-католичкою. Тому всі мої цьоці і бабуся ходили до костьола, всі вуйки і дідусі — до церкви.

Різдво Христове починали святкувати з 25 грудня і закінчували 20 січня. Дід жартував: «Якби в нашій родині ще був жид, у нас були б круглий рік свята...»

Мамин батько, а мій дід, Іван Мороз походив з села Цеброва. Мав багато землі, велику пасіку і порівняно небагато дітей. Лише п'ятеро. Тому всі мої вуйки і цьоці по маминій лінії жили на хуторах.

У 1939 році діда, як і всіх нас, «визволила» «советська власть». А в 1940 році дід утік. На той світ. Маючи 82 роки від роду, всі зуби, юнацький слух і молодечий зір, здоровий світлий розум.

Перед відходом у вічність дід зібрав біля себе дітей і сказав: — Діти мої! Що міг — я вам дав. Але прийшла сатанинська влада і все це забере. Не старайтеся дуже працювати. Ця влада господарів не любить. То влада наймитів, злодог і брехунів...

Бабусю Ганну, мамину матір, я не застав. Вона померла, коли моїй матері було лише чотирнадцять. Померла, маючи лише 52 роки. Її батьки — Іван та Варвара Гриценки — сплять вічним сном на озірнянському цвинтарі, неподалік від її могили...

Це родинне тло. На якому я підростав. Сімейне було набагато вужчим. Тому зупинятимуся на ньому ширше.

Час плив. І я мусив рости. Сімейна атмосфера цьому сприяла.

Коли я з'явився на світ, мій батько саме сягнув віку Христа. Мати — на чотири роки молодша. Отже, вони були при енергії, при силі і при досвіді. Бо за п'ять років до мене сотворили мені вихователя. Брата Богдана. Богдан усім нам дуже подобався. Але не сподобався корові. І вона рогом пробила йому щоку.

Діставши статус потерпілого, Богдан активізував просвітнянську діяльність — постійно читав книжки. Він змалечку був захланним до читання. І це неабияк впливало й на мене.

Батько шив. Був добрим кравцем. Тому роботи завжди мав багато. Зимовими вечорами засиджувалися довго. В хаті збиралися сусіди. «Посидіти, погомоніти». Богдан читав уголос. Всі слухали. Слава Богу, тоді ще не було ні телевізорів, ні магнітофонів...

Ці вечори були першими моїми студіями. Освітнянськими, літературними, акторськими і навіть політичними.

«Просвіта» дбала, щоб галицький селянин, пригнічений польським і єврейським чадом, хоча б трохи ухопив національного повітря. І він хапав. Як спраглий до цілющого джерела, припадав до Шевченкового «Кобзаря», до Франкового «Мойсея», до повістей Андрія Чайківського про козаччину.

Моє дитинство не мало дитячих ясел, дитячого садочка, памперсів, снікерсів, мультитабсів, «відиків», «мультиків». Воно мало нормальних батьків. Тому я, здається, ріс нормальною дитиною. У п'ятирічному віці вже добре читав газету, знав напам'ять Шевченків «Кавказ», «Гамалію», «Мені однаково», Руданського «Народився я на світ» і часто співав пісню «Гей, браття, козаки!...»

Руданський помітив, що цю пісню треба співати на мотив пісні «Гей, браття, опришки...». Я ж цього не знав і співав її у темпі кавалерійського маршу.

Першою моєю сценою був стіл. Першою аудиторією — батьки, родичі і сусіди.

Мені плескали. Мене підбадьорювали. Але, коли я читав Шевченка, особливо, «Мені однаково...», наставала сумна тиша:

«...Та не однаково мені,  
Як Україну злії люде  
Присплять, лукаві, і в огні  
Її, окраденую, збудять...  
Ох, не однаково мені».

Після цього починалася дискусія. Яка закінчувалася розпачливим викриком вуйка Гілька: «Ех, гайдамахи, гайдамахи!..» І ударом його великого, чорного від роботи, кулака об стіл.

Чоловік маминої старшої сестри Гілько Боярський мав войовничий характер. За Української держави служив у гайдамаках. Був добрим воякою. І тепер постійно воював... з цюточкою. Певне, не було дня, щоб він не сварився. Мав гострого, кінчиком задертим догори, агресивного носа. І вічно невдоволений вираз лица. Але мене любив. Особливо, коли випивав чарку. Брав під руки, ставив на стіл, кивав перед моїм носом великим чорним нігтем і співав, наче баран хвостом тряс:

«З-за ж-журились г-галичанки  
Та на тую зміну,  
В-від'їжджають г-г-гусусуси  
та на Г-гукраїну...»

Це означало, що я мав починати «Гей, браття, козаки...»

Зараз думаю, скільки у піснях ми «перебили ворогів»! Як героїчно, по-лицарськи, «відстоюємо честь і гідність народу». Як жертовно «кладемо своє життя» «за Україну, за її волю, за честь, за славу, за народ!..»

Так у піснях навоюємося, що, коли виникає потреба реального бою, нема вже ні сил, ні ентузіазму. Ми постійно будимо один в одному національну свідомість. А та постійно засинає. Чи свідомість у нас така, несвідома? Чи ми дуже легенько її будимо? А чи, може, виробився умовний рефлекс — після пробудження одразу ж засинати?

Мій батько також співав. Багато. Коли шив. Проте патріотизм його не обмежувався піснями.

Дев'ятнадцятирічним юнаком добровольцем пішов в Українську Галицьку Армію. Мав багато ентузіазму. Станкового австрійського кулемета. Подерті черевики і... сто набоїв. А із заходу сунула до зубів озброєна армія Галлера. Під навалою загарбників вже опинився Львів. У полум'ї важких боїв згорали юні галичани, окроплюючи святою кров'ю святу землю. Відступали на схід. Коло села Червоне стрілець Дудар мав утримати позицію на території кляштору. Набої вистріляв. Черевики загубив. Але кулемета та ентузіазм зберіг.

У бою під Зборовом ентузіазм надломився. Але на все життя надбав ненависті до загарбника. Часто співав:

Чи ви, хлопці, спали?  
Чи ви в карти грали?  
Що ви Україну  
Ворогам віддали?  
Ми ані не спали,  
Ні в карти не грали,  
Но ми, молоденькі,  
Злу команду мали...

«Злу» — це не сердиту. Це погану.

Батько говорить, що наша постійна біда у наших «командах». Народ не продається. Продаються, в основному, «вожді і вождики». Або ж продаються, або ж, як шурі, з'їдають один одного...

Коли галичан «асентерували» до польського війська, батько ховався. Його видав Мордух. Який по селу збирав онучі. Поляки привели батька на постерунок. Поклали на лаву. І взялися за шомполи.

Батько зауважив:

— Маєте право бити лише по одній половині задниці. По українській. А польської половини не чіпайте. Бо оскаржу до уряду...

Били по черзі. То по одній, то по другій. Пояснювали, що шукають, де українська, а де польська.

Після цього батько став ще більшим патріотом. Українським.

Цей патріотизм пізніше передався й мені.

Наша вулиця Довга була повністю українською. На паралельній вулиці Зарудці мешкало трохи поляків. Навпроти нашої хати стояла хата коменданта поліції пана Сечки.

Виходок, тобто кльозет, стояв у кутку садочку. Я підпантрував, коли пані Сечкова ускочила туди. Зачинив на зовнішній гачок. І зав'язав дротом.

Скільки пані комендантова там сиділа, не знаю. Підглядати із кукурудзи мені набридло. Але видно, що гонор не дозволяв їй волати про спасіння. І вона таки трохи відкаралася.

Селом покотилося, що Болько Свідзінський зачинив пані Сечкову у виходку, бо хотів покрасти з курника яйця. Але передбачлива пані Сечкова перш, ніж йти «до вітру», яйця зібрала, посмажила і з'їла.

Ця тінь упала на безневинного Болька, бо перед тим він таки завинив. Ускочив до Горобцевого хліва. Красти яйця. А там — Горобчиха. Він вискочив. Зачинив двері на гачок. І Горобчиха сиділа у хліві до вечора. Поки Олекса не прийшов із поля.

Комендант Сечка увечері прийшов до Янтоха Свідзінського, Болькового батька. Янтох, як колишній польський легіонер, був Сечковим агентом. Доносив на українців. Упіймав Янтох Болька. Відлатав йому задницю. «Бо то не хлопа жесь зап'єр, а паню комендантову...»

Я ж триумфував подвійну перемогу. Не досить, що успішно пройшов «теракт» проти пані комендантової, то ще й «диверсія». Ворог запідозрив своїх. І своїх покарав...

У світі пахло смаленим. Сусіди, що збиралися вечорами у нашій хаті, тривожно гомоніли, що буде війна. Мій «одноліток» — Гітлер вже, виявляється, «забрав чехів». Тепер, певно, «взьметься за Польщу»...

І він «взявся». Взявся не сам, а зі своїм другом Сталіним. Поляки, які перед тим кричали по радіо: «Наше войско моторизоване — вшистко на роверах», «Не дадіме ні гудзіка», — віддали і «ровери», і «гудзіки», і Польщу. І, слава Богу, Галичину...

У вересні 1939 року в Озірну «прийшли москалі». В'їхали вони на танках і на «полуторках».

Один танк зупинився на роздоріжжі. У той час, коли кілька сільських хлопців роззброювали польських жандармів.

Люк у танкові відкрився. З нього піднявся воїн, і гарною українською мовою сказав:

— Сміло! Хлопці, сміло! Сімнадцятий рік вже не повернеться... А якби й повернувся, то нас тепер сто мільйонів, а їх лише сімнадцять...

Новина про випадок з танкістом скоро облетіла село. Дивувалися, що «москаль» говорив українською. Хоч дехто зауважував: «Хоче туману в очі пустити, то й ластівкою заще-

бече...» Проте українці тішилися, що позбулися польського окупанта.

Поляки були в розпачі, що «пукнула Польска» і вони вже не вища раса. Жиди відразу почали прилаштовуватися біля нової влади. Потім нова влада сказала, що вони вже не жиди, а євреї. Що слово «жид» принизливе. І за нього будуть карати. Напочатку до цього не могли звикнути ні українці, ні поляки, ні самі жиди.

Якось прийшов батьків товариш Ціна. Пили «по килішку», закусували солониною. Батько й каже:

— Ціна, а вам же талмуд забороняє їсти сало...

— Міхал, — посміхнувся Ціна, — талмуд забороняє їсти з єдної половини свині. Але не каже, з якої. То дурний жид не їсть зовсім, а розумний шукає — з якої можна їсти...

Батько зауважив Ціні, що тепер слово «жид» казати не можна. Бо совети перехрестили жидів на гебреїв.

— Ти знаєш, Міхал, — сказав Ціна, — мій тато був 82 роки жид. І йому то не заважало. Я вже сорок еден рік — жид. І мені то не заважає. Я не знаю, чого то так заважає москалям. Але ті «хрестини» мені не дуже подобаються. Спершу вони перехрестили. Тоди пронумерують кожного, а тоди що?..

Далі «шо» я не чув. Бо тато мене вигнав: «Чого вуха розвісив? Йди он крілям трави нарви!..»

«Розвішувати вуха» я любив. Може, й тому вони в мене такі великі.

Десь я вичитав, що всі знаменитості мали великі вуха. Що великі вуха свідчать про великий інтелект. Не розумію, чого ж тоді осла називають дурним?

Завдяки своїм вухам я таки дечого навчився.

Чого я тільки не наслухався тими вухами. Довгими-предовгими зимовими вечорами. Які ті батьки і ті дядьки були наївні, коли думали, що я сплю. Особливо цікавим було те, чого «дітям не можна».

Ну те, що цигани мене не загубили. Що народився я, як і кожна нормальна людина, засік своїм вухом ще тоді, коли лежав «упоперек лавки». Коли батьки думали, що я ще нічого не розумію. Мені ж здається, що я все розумів і все чув ще у материнському лоні.

Ми, коли ще маленькі, ми такі хитренькі. Кмітливенькі. І особливо там, де «не можна». Зараз думаю, чи то батьки прикидалися, що не розуміли того, що ми вже все розуміли. Чи втратили «пильність»? Звісно, при дітях ніхто не лаявся. У нас, в Галичині, взагалі, «непристоїно» лаятися не вміли. Найстрашніші лайки були «щоб тебе шляк трафив», «щоб тебе грім убив», «щоб тебе холера взяла»... Такі, бачите, собі... Невинні... Легенькі...

Звісно, порівняно з тим, щоб тебе хтось «посилав» у непристоїне місце або до якоїсь там «матері», ці лайки були страшніші. Зате вони не так «різали вухо».

Того, хто лаявся, не поважали. Як не поважали злодія чи пияка. Потім «советская власть» навчить галичан лаятися «непристоїно» і страшно, пити чорно і красти усе, що потрапляє під руки.

Якщо до «визволення» батьки нареченої питали сватів: «Чи не було в роду нареченого пияка, злодія?» — то «визволені» вже делікатно пронюхували: «Де і ким він робить? Що може вкрасти?..»

Як п'ють горілку гранчаком, уперше я побачив в родинній хаті. Половину хати ми «віддали» квартирантові. Начальникові табору польських військовополонених. Петру Макееву. То був молодший офіцер НКВД, симпатичний іззовні. І, здається, не такий вже й поганий всередині. Він часто пошепки застерігав батька:

— Дядя Міша! Те, що ви мені висловлюєте, не говоріть ніколи перед комісаром...

«Комісар» квартирував на Зарудці. Через городи. І часто до Петра навідувався. І часто його питав:

— Почему ты не снимешь иконы?..

Петро відповідав:

— Хата — дяді Міші. І він тут розпоряджається...

— Но ты же — большевик... Офицер НКВД?..

Петро мовчки дивився на батька. А той пояснював комісару:

— Бачиш, хата посвячена. Посвячені й образи. Чи, як ти кажеш, ікони... У нас був випадок, що чоловік знімав образи — і йому покрутило руки... Обидві... Хочеш, щоб покрутило тобі, — знімай сам... Я знімати не буду...

Ікони zostалися. І разом з нами здивовано дивилися, як комісар гранчаком жлуктав горілку. Батькові, який наливав собі маленький килішок, він пояснював:

— Понимаєте, дядя Миша! Вы мало пили потому, что плохо жили. Вот теперь у вас жизнь будет полна счастья, как вот этот стакан...

І знову те «счастье» заковтував одним подихом.

— Я бігме-Боже, повісила свою спідницю, бо казали вивісити червоні фани... І я не знала, що воно є «прапор»... А яка влада прийде, то відразу каже вивішувати її фану. Мануфактури не дають. А я і так сракою свічу...

Настю довго допитували, хто були її дід і баба? Чи має вона родичів «за кордоном»?.. І попередили: «Ще раз зробіть такий випадок проти радянської влади, за вами загуде...»

Скоро почало «гудіти». Правда, не за Настею. За тими, хто мав більше, ніж полатану спідницю.

Польського коменданта Сечку «совіти» замінили московським забродою Якушевим. Офіційно він вважався головою сільради. Фактично — уособлював всю владу.

Вже за кілька місяців цей сталінський сатрап заслужив таку «повагу», що люди називали його «Якутиха», «чума»...

Як та пошесть з'явилася у селі, ніхто не знає. Чи «визволителі» разом із «свободою» привезли його на танку? А чи якоїсь темної ночі само заповзло? Але одного ранечку воно вже «урядувало». І вже «визивало в сельсовет». Класифікувало на «кулаков, подкулачників, середняков, бідняков»...

Тато ніяк не міг допетрати, хто ж він? Зі своїми двома моргами поля. Без коня та плуга. Інтуїція йому підказувала, що треба записуватися «бідняком».

Мама ж, донька колись заможного господаря, вважала, що треба відстояти право називатися хоча б «середняками».

Слава Богу, вийшло по-татовому. І я, потім, усе радянське життя, в усіх автобіографіях гордо писав: «Син селянина-бідняка»...

Так отой «син селянина-бідняка» у сороковому році пішов до першого класу. І вперше мене висадили на сцену. Славити «Сталінську конституцію»:

Наша люба, наша мила  
Конституція нова,



В цей закон ми записали  
Всіх працюючих права...

На другій строфі заклонило. Мало звучати:

Пункт про працю, відпочинок  
У законі тім стоїть.  
Більшовицьке тверде слово:  
«Хто не робить, той не їсть!...»

Та коли я вірша вчив і дійшов до цих слів, тато, жартуючи, сказав: «Хто не робить — той їсть...»

Тепер я вагався: читати, як було написано, чи так, як підказав тато?

Але повторив кілька разів «пункт, пункт, пункт»... Махнув рукою і пішов зі сцени... Що викликало надзвичайно веселу реакцію публіки.

Вже потім, у зрілому віці, згадуючи цей випадок, я прийшов до висновку, що своєчасно зупинитися часом важливіше, ніж своєчасно почати.

Тоді ж мені дуже прикро було, що зупинився я, не дочитавши про армію, яка «береже свого кордона»...

Армію я любив. Усяку. Що є «армії-визволительки» і «армії-агресорки» — не знав. Героїзм міряв по запорозьких козаках. І мріяв також стати героєм. В'їхати на білому коні поперед війська в Озірну. І обов'язково на свою, Довгу, вулицю... Бо вважав, що герой — той, кого всі бачать.

Та не було ні коня, ні війська. І я ріс нормальною людиною. Хоч військову і воєнну школи проходив. Постійно. Підневільно. Бо ще не встиг роздвигтися на «москалів», як поповзло: «Йдуть німці!...»

Сказати, що я німців дуже чекав, було б неправдою. Сказати, що я не хотів їх бачити, — також брехати.

Про німців я мав уявлення, що вони всі німі. Бо до мого однокласника Ладика Ониська вчителька постійно говорила:

— Ти — німцю! Мовчиш, як німець...

А ще тому, що німого чоловіка, який мешкав на нашій вулиці, Василя Зузима також називали «німець» або ж «німе радіо»...

Зузим показував, як «москалі» тікають, а німці наступають. Він ставив на голову вказівного пальця, довгим кривим нігтем

догори. Зображав будьонівку. Після цього згинався і стогнав. Що означало «тікають». Тоді картуза повертав козирком на потилицю — «німці». І махав, кулаками як молотами. Значить, б'ють...

Отже те «радіо» ходило від хати до хати. Бувало, що стояло на роздоріжжі, оточене зівачками. Розповідало про стосунки Сталіна з Гітлером. Коли Зузим монтував два вказівні пальці під носом, паралельно до верхньої губи — це був Сталін. Коли ж великого пальця ставив під носом перпендикулярно до губи — Гітлер.

Що більше про Сталіна і Гітлера, ніж їх вуса, знав Зузим — невідомо. Але всім було зрозуміло, що обидва вони Зузимові не подобаються. Бо «інформація» закінчувалася досить таки відвертою акцією протесту. Зузим спочатку демонстративно показував задницю на схід. Тоді повертав її на захід. І під загальний регіт покидав «робоче місце».

Пишу оці рядки і думаю. Якби у наших сьогоднішніх політиків, державних діячів було хоча б стільки власної гідності, як у бідного німого Зузима, ні «схід», ні «захід» не урвали б у нас більше, ніж те, що показував німий.

Народ наш, на жаль, також трохи нагадує отого німого. По роздоріжжях махає кулаками, напівзрозумілим мимренням «воює» з умовним далеким ворогом. На всі сторони світу показує те, що призначене для суто індивідуального користування. А коли настає година, що треба ставати на прю конкретно, то дивиться на іншого. І те, що так «героїчно» вчора показував «ворогам», ховає в індивідуальну нірку.

Але повернемося до Сталіна і Гітлера.

Сталіна тоді я ще не встиг полюбити. Гітлера ще не встиг зненавидіти.

У школі нам втокмачували, що «Сталін — батько».

Мене ж постійно муляло: «А хто ж мати?..»

Гітлера бачив всього-на-всього раз. В газеті. Під його портретом було підписано: «Великий фірер Німеччини».

Думав, він тому «фірер», що, певне, їздить фірою. Себто підводою. Уявляв, що ця фіра — дуже велика, дуже гарна. І обов'язково запряжена білими кінями.

Життя показало, що всі диктатори полюбляють колір чорний. Другий раз я зустрівся з Гітлером в школі. На тому місці,

де вчора висів портрет «нашого батька Сталіна», тепер висів портрет «нашого фірера».

«Нашого цісаря Франца-Йосифа» і «нашого маршалка Юзефа Пілсудського» я вже у школі не застав. Не знаю, як почувалися тодішні власники вождів. Але я чогось не дуже тишився такою власністю.

Своїм малим головням задумувався: чого вони всі «наші»? І так не люблять наших людей? Сталін лише прийшов — одразу ж вивозив. Гітлер — лише переступив поріг — одразу ж кількох розстріляв. До речі, серед цих кількох ледь не опинився мій батько. Тобто він серед них опинився. Але, слава Богу і своїй кмітливості, зостався живим.

Німці «дрангали нах остен». І дуже швидко. Але конюшина в полі чекати не могла, і батько теж. Він косив.

Польовий жандарм, з грізним орлом на грудях, під'їхав до нього на мотоциклі. Грізно спитав:

— Рус? Зольдат?

Батько відповів:

— Найн. Їх бін україніш... Бауер...

Продемонстрував швабові всі знання німецької. Які здобув у двокласній школі. Ще за часів татуня Франца Йосифа.

Підсадили батька на підводу. До іншого косаря. Сказали їхати вбік села.

Три кілометри пекла. Через кожних кількасот метрів — чорт з бляхою на грудях питає: «Рус?..» І яструбиним поглядом вивертає душу.

Вони бачать розстріляних односельців. Лише за те, що на запитання: «Рус?» ствердно кивали головами. І казали: «Русин, пане, русин...»

Якби тоді, на місці отих нещасних, опинилися сьогоднішні ревні теоретики русинства — усякі магочі, туряниці і прочії, і прочії, — їх шваб не розстріляв би. Бо на запитання «рус?» вони ніколи не відповіли б «русин, пане, русин». Вони пригнувалися б до ситуації. Щебетали б «модьоро, модьоро»... Або щось таке подібне. А бідний галицький селянин, без будь-якої підозри на лихо, гордо називав себе русином-українцем. Бо знав, що його правітчизна Київська Русь. Хіба він міг здогадатися, що московитський загарбник, колись укравши істо-

ричну назву його праматері, тепер ще й спричиниться до його смерті...

Я ще не знав тоді твердження Гітлера, що «кожне покоління повинне пережити війну». Я знав твердження батька, що кожна людина повинна пережити свою смерть.

Він пережив дві. Першу, коли німці «дрангали нах остен». Другу — коли драпали нах вестен.

Був березень сорок четвертого. Радіо тривожно сповіщало, що «росіяни тиснуть від Гомеля». Ця трагедія «доблесного» вермахту у нашому родинному гнізді перетворилася на комедію. Бо тільки починало у мене в шлункові скоботати, я кидав «тиснуть від Гомеля». І біг до місця, відведеного для зняття стресів.

Коли вікна нашої хати вже почали бриніти від канонади, батько сказав: «Збирайтеся. Підемо на хутір «За рікою». Там далі від гостинця, від станції... Бо тут може бути пекло...»

І ми пішли «в рай». Батько повернувся, щоб забрати корову. Але вранці до нас не прийшов. «Рай» «За рікою» вже опинився у руках «советів». Імовірно пекло зосталося під німцями. І в тому пеклі — батько. Словом, корова у нашу сім'ю завжди приносила неприємності. То брата покалічила. То мене примушували її пасти. А то із батьком розлучила.

У нашій хаті розташувався німецький штаб. Батька почали розпитувати, хто він, і що тут робить? Ніби не вони до його хати прийшли, а він до їхньої.

Батько знову згадав німецьке слово «бауер».

Його перепитували, а де ж «бауериця» і «бауеренята»? Батько, як міг, тлумачив. Але німці на те й німці, щоб нічого не зрозуміти. Коли ж німака побачив, як батько незграбно доїть корову, — майже все молоко тече за рукави, — ще більше насторожився. А вже після того, як у вулицю увірвалася «советська» розвідрота, як штабісти тікали в кальсонах, остаточно пришили батькові «рус шпiон». Мовляв, сидів при штабі, вивідував і навів противника.

Батько, звісно, драпонував. І на очі німцям більше не показувався. Ті ж упіймали сусіда — Олексу Горобця — носом трохи подібного на батька. І хотіли розстріляти. Люди переконали, що Олекса постійно сидів з ними в хаті. Німці й самі зауважили, що «шпiон» був коротко стрижений. А в Олексі

щось на голові ще куйовдиться. І... виміняли Олексу на курячі яйця.

Олексі також «таланило», як утопленому. Коли служив в УГА, потрапив до рук польських «жолнежів». Вони намагалися вибити із нього весь український патріотизм. І нагнати любові до «Польскей». Та нагнали лише ненависті. Олекса чудом вижив і ще більше ненавидів будь-якого загарбника. Казав: «Шо поляк, шо москаль, шо шваб — одна холера...»

«Рай» за рікою, куди нас батько евакуював, виявився страшнішим за пекло. Хутір опинився між двома передовими. Стріляли по нас німці, стріляли й «москалі». Чорними зграями налітали чи то «хейнкелі», чи то «юнкерси». І сипали на голови смертоносні подарунки Гітлера. «Советська» артилерія частувала нас гостинцями Сталіна. Ми навчилися розрізняти, як розважливо стукотить російський кулемет «Максим», нервово тріскотить німецький «МГ». Над нашими малими пухнастими головами ревло, свистіло, шелестіло, стогнало, яжчало, ляскало, бахкало. Ми затуляли долонями вуха. Заплющували від переляку очі... Господи! Зараз думаю, скільки разів ми були на грані смерті. Як необачно, легковажно ми перестрибували лезо її безпощадної коси. Скільки тих куль максимівських, емгешних, пепешних, шмайсерських просвітіло мимо наших вух. І, слава Богу, вуха zostалися цілими...

Сьогодні, коли я тими вухами чую постійні превозносіння «учасників» так званої Великої Вітчизняної війни, «учасників бойових дій», думаю, чи були ми, цивільні люди, які п'ять місяців сиділи в отому воєнному пеклі, учасниками війни? «Вітчизняної», «світової»... Чи, може, коли та війна рвала снарядами наші подвір'я, палила наші оселі, смертельним вихором кружляла над нашими беззахисними головами, від Сталіна, Гітлера або й самого Всевишнього ми мали якусь «індульгенцію» на недоторканість? Чи, може, враховуючи мій статус цивільного, куля не мала права дряпати мого носа чи обривати чиєсь життя?

Я не претендую на статус героя. Який «захищав Київ». «Брав Берлін». Не претендую й на статус контуженого... Але сьогодні, коли я постійно чую «герої», «визволителі», «захисники вітчизни», «ми перед ними в боргу», часто задумуюсь, чи всі «герої» — герої? Чи всі «визволителі» — визволителі? І чи

всі «захисники вітчизни» — справді захисники Вітчизни? Та й у якому я боргу перед ними? У якому боргу перед ними були моя тітка, якої син і зять загинули на фронті? Моя сестра, яка овдовіла за три місяці після весілля? Може, багато з тих крикунів, обвішаних блискучими цятками, в боргу перед тими солдатами, яких не вберегли? Перед їхніми вдовами?

Да простять мені справжні герої. Да не осудять мене герої «каптьорок», «кухонь», «фінчастин», «заградотрядів» та інші «тилові криси». Не посягаю ні на їхню славу, ні на їхні «винагороди». Але ангел-хранитель в години тих лихоліть зберіг мою голову не лише для того, щоб я носив на ній капелюха. А й думав нею.

Чи мій ровесник, якому осколками «освободительського» снаряда покалічило тіло і який до того ж підірвався на німецькій міні — «інвалід війни» чи «інвалід дитинства»? І хто повинен платити йому компенсацію за втрачене здоров'я? Росія? Німеччина? Чи у «вічному боргу» перед ним незалежна Україна? Така ж невинна, як і він. І така понівечена всіма завойовниками.

І чого це у «вічному боргу» має бути Україна перед тими, хто все життя тинявся по світах, а на старість звив собі гніздечко на її затишній і благодатній землі... Може, ці «скитальці» перед нею мають бути у боргу? І перед нами. За те, що приютили їх...

Повернемося від роздумів до подій. Тодішніх.

Отже, німецький окупант вигнав із моєї Озірної «советського» «визволителя». І оголосив «новий порядок».

Не можна гнати горілку. Не можна садити тютюн. Не можна красти... Треба обов'язково здавати контингент. І працювати. На «фатерлянд»...

Треба обов'язково покульчикувати корови, свині, кози, вівці. Словом, кожній тварині почепити на вухо «кульчик» з числом. Аби «фатерлянд» знав, скільки у нього якої тварі. І не дай, Боже, якусь хтось заріже...

Усім від 14 років сфотографуватися на аусвайс. Аби «фірер» знав, скільки у нього рабів. І не дай, Боже, хтось десь приховається...

Суворий ревнитель «нового порядку» багато в чому прораховувався. Його сподівання, що кожне поросля, яке кувікає

у кучі галичанина, годованою свинею потрапить на гурманський вівтар рейху, були зведені нанівець. Кмітливістю і винахідливістю наших людей. Отой «кульчик», який німака чіпляв на вухо поросяті, люди навчилися знімати і перечіпляти на вухо іншому поросяті. Виходило, що поросся росло півроку і порослям зоставалося.

Німець здивовано допитувався, чого воно так мало виросло? А господар розводив руками: «Нема чим годувати. Зерно забрали на контингент... А може, ще й мав глисти... Кранк... Тобто хворе...»

Мій батько також підсунув рейхові свиню. Потай купив поросся. І заховав його у спеціально викопаний сховок. Поросся ніби знало, що не можна кувікати. Їло і спало. Очевидно, воно думало, що на світі постійна ніч. А може й нічого не думало. Бо за рекордно короткий термін перетворилося на величезну жирну свиню. Після цього батько зробив філософський висновок, що темнота сприяє ростові свинства. Як у природі, так і в народі...

Горілку батько також гнав. І тютюн вирощував. Поміж кукурудзою.

Німці шукати не вміли.

Жив у нашому селі такий двометровий вайлуватий Іван. Люди жартували, що мав він конячу голову. Якби ця голова була у коня, то цей кінь був би геніальним. Але в тій голові, що мав Іван, був розум конячий, — тягнув Іван усе, що на нього клали.

Почув Іван, що ходять німці по хатах. Збирають контингент. Виліз на горище і заховався в соломі. Та драбину потягнути за собою не додумався.

Побачив німець драбину. Піднявся трохи по ній. І гукає на горище:

— Іван, ком, ком!

Звісно, Івана він не бачив. І не знав, що той в соломі. Для нього на нашій землі всі були Івани.

Але Іван подумав, що німець побачив його ноги. Виборсується із соломи. Суне на німця. Німець з переляку летить з драбини. І з криком «сатана» тікає з подвір'я...